

CATALONIA BACKGROUND INFORMATION [SÈRIE E / 2014 / 3.2 / CA]

Data: 19/06/2014
Autor: Enric Pujol*

L'EXILI CATALÀ DEL 1939

El final de la guerra civil espanyola del 1936-39 provocà, durant els darrers dies de gener i primers de febrer de 1939, un exili massiu de partidaris del bàndol republicà. Fou un dels èxodes més importants dels produïts en l'Europa de l'època, només comparable amb el gran exili dels jueus europeus. I tingué una llarga durada, ja que, fins gairebé quaranta anys després, no van poder retornar lliurement els darrers exiliats, quan es posà punt i final a la dictadura del general Franco, a finals de la dècada dels anys setanta del segle XX.

El gran èxode

Les xifres que tenim, malauradament, només poden ser orientatives. Les investigacions més recents, però, semblen confirmar la xifra de mig milió de persones que van creuar la frontera francoespanyola a través del territori català. No ha de sobtar, doncs, que més de 200.000 fossin catalans i catalanes. I encara hi ha ponderacions que farien augmentar aquesta xifra del component català i l'acostarien al 40% dels fugitius. La raó que explicaria aquest percentatge tan elevat és senzillament que aquell exili fou el resultat de l'enfonsament del front català.

A les tropes militars en retirada se li va sumar un gran nombre de població civil que temia la repressió que contra ells desfermarien les tropes franquistes i els seus aliats, els feixistes italians i els nazis alemanys. Junt amb aquella gentada fugitiva, va emprendre el camí de l'exili el govern autònom català, la Generalitat de Catalunya, que s'havia constituït el 1931 i que era la representació legítima de tot un poble. I també el mateix govern central de la República espanyola que, junt amb el basc, s'havien vist obligats a refugiar-se a Barcelona. Així mateix, abans de l'ofensiva final franquista, hi havia en territori català desenes de milers de refugiats procedents d'arreu d'Espanya que havien fugit dels territoris ocupats pels militars nacionalistes espanyols i que aleshores s'integraren en la massa que reculava i que anava cap a la frontera

Aquesta reculada es féu enmig d'una lògica de guerra, que vol dir que es va haver de fer sota el foc enemic. Els fugitius eren metrallats pels avions alemanys i italians (aliats de Franco), i les poblacions per les quals passaven eren durament bombardejades. No tenim xifres precises de les víctimes que hi va haver. A Figueres, que fou de facto la darrera capital republicana, van morir,

pels bombardeigs d'aquells dies, més de dues-centes persones, cosa que la convertí en la Gernika catalana.

L'èxode suscità un gran interès internacional, raó per la qual no tan sols aparegueren notícies en la premsa mundial, sinó que també diferents fotògrafs destacats, com Robert Capa o Ione Robinson, van poder recollir imatges que mostraren el dramatisme de la situació.

La diàspora

La duresa de les condicions patides pels exiliats, sobretot a la República francesa on milers foren confinats en camps d'internament, i la política d'atracció dels franquistes (que falsament deien que res no havien de témer els que no tinguessin cap delictes de sang) féu que un contingent molt gran de refugiats retornés el mateix 1939. Alguns càlculs parlen del retorn de gairebé la meitat dels que van traspasar la frontera els primers mesos d'aquell any. Així, doncs, es calcula que l'exili republicà s'estabilitzà, en aquells primers anys, en unes 250.000 persones (de les quals entre 60.000 i 100.000 eren catalans). Una xifra molt elevada fins i tot en una consideració actual.

França fou el país que més refugiats acollí, especialment als primers temps, per bé que alguns pogueren anar a Gran Bretanya, a Andorra i a algun altre país europeu no sotmès a un règim autoritari, com fou el cas de Suïssa. L'esclat de la Segona Guerra Mundial, el setembre del 1939, féu que ni el territori francès ni Europa fossin un refugi segur. França fou partida i ocupada pels nazis. Amèrica fou vista com un continent d'esperança i alguns països com Mèxic, la República Dominicana, Xile, Argentina, Cuba, els Estats Units o Veneçuela acolliren refugiats. De tots ells, Mèxic fou el que més gent acollí, per les afinitats del govern de Lázaro Cárdenas amb el règim republicà. Aquesta simpatia també explica que rebessin la consideració de refugiats polítics i que el govern mexicà no reconegués la dictadura franquista. Es calcula que entre el 1939 i el 1948 van anar-hi 21.750 exiliats, dels quals el 20% eren catalans. Aquesta proporció de catalans era sensiblement més baixa que no la que existia en relació amb la xifra global d'exiliats, que s'ha estimat darrerament en més d'un 36,5 %. Així mateix, entre els territoris d'acollida de refugiats cal fer també un esment especial de la URSS i de l'Àfrica del Nord (Algèria, Tunísia, Marroc...). Malgrat que, amb l'esclat de la guerra, es produí una veritable diàspora, França va continuar essent el territori d'arreu del món que més exiliats acollí. En diferents zones com la Catalunya del Nord, Marsella, Tolosa de Llenguadoc o la regió de París encara avui es mantenen xifres significatives de gent originària d'aquell èxode

Inversament, la Catalunya sotmesa al franquisme també fou, durant els anys de la Segona Guerra Mundial, terra de pas per a molts fugitius d'arreu d'Europa que escapaven del conflicte i de la repressió nazi. Aquest fou el cas de centenars de jueus del centre d'Europa i de França que, des de la zona fronterera catalana, volien arribar fins a Portugal i d'allí cap a Amèrica. Molts foren detinguts i empresonats. I alguns, com fou el cas del pensador Walter

Benjamin, van perdre-hi la vida. En el seu cas, quan va estar a punt de ser capturat, ja en territori català, es va suïcidar i encara avui és enterrat a la població de Portbou, on s'ha erigit un monument a la seva memòria, obra de Dani Karavan.

La gran decepció

Una altra dels efectes que tingué la Segona Guerra Mundial en el món dels exiliats fou la necessitat d'implicar-se en el conflicte. La guerra civil del 1936-39 ja havia definit clarament els bàndols. El suport rebut pel franquistes de la Itàlia feixista i l'Alemanya nazi convertí automàticament els republicans en contraris a les forces de l'Eix. La immensa majoria va donar suport als aliats. Els exiliats van col·laborar amb els governs dels països d'acollida, es van incorporar a les tropes regulars i, en el cas francès, foren decisius en l'organització de la resistència armada contra l'ocupació alemanya. Una xifra molt significativa d'exiliats republicans va acabar als camps d'extermini nazis. S'ha comptabilitzat 9.000 deportats (el 22% dels quals foren catalans). Un testimoni colpidor d'aquella experiència és la novel·la de Joaquim Amat-Piniella *K. L. Reich*, on l'autor descriu la seva experiència personal en aquell univers concentracionari. Publicada als anys seixanta, l'obra ha estat situada per la crítica al costat d'altres escriptors europeus testimonis com els de Primo Levi o Jorge Semprún.

Al final del conflicte mundial, contra el que tothom pensava, els aliats no va intervenir contra Franco i, finalment, optaren per sostenir el règim dictatorial davant la possibilitat d'un triomf de forces esquerranes o d'opcions contràries a la política de blocs. El que fins aleshores, per a molts, havia estat percebut com un exili temporal, es convertí en una opció de llarga durada. Ni tan sols els intents frustrats d'ocupació armada de la Vall d'Aran per part dels "maquis" (un cos armat integrat per exiliats), no provocaren la reacció internacional.

Tanmateix, l'exili es revelà com el gran indret de refugi al llarg de tota la dictadura. S'hi celebraven els congressos i els mítings massius i públics. S'hi editaven la majoria de les publicacions dels diferents grups, hi havia les seus centrals i les direccions dels partits i organitzacions antifranquistes, i es convertí en la gran caixa de ressonància per tal que la denúncia de la dictadura del general Franco assolís una dimensió internacional. No ha de sobtar, doncs, que en proporció que creixia la mobilització interior (durant els anys seixanta i setanta), es produïssin nous exilis de gent que havia de fugir de la policia franquista.

Un govern i una cultura a l'exili

La Generalitat de Catalunya, presidida per Lluís Companys, aconseguí instal·lar-se a París el 1939 i operar, de manera encoberta (amb el nom de *Laietana Office*) en favor dels exiliats. L'ajut del govern català, però, fou molt limitat a causa d'haver hagut de lliurar el tresor de la Generalitat al govern central de la República espanyola durant la retirada. El mateix 1939, esclatà la

Segona Guerra Mundial i poc temps després els nazis ocuparen la República francesa. Companys es negà a fugir, fou detingut pels serveis d'espionatge alemanys i lliurat a Franco, en un procediment atemptatori de tot dret internacional, cosa que no fa més que evidenciar la connivència de nazis i franquistes. Un cop a Barcelona, Companys fou sotmès a un consell de guerra (sense cap mena de garantia jurídica) i posteriorment afusellat al castell de Montjuïc el 15 d'octubre de 1940.

La seva mort provocà un grandíssim impacte i amenaçà la continuïtat de la institució. Josep Irla assumí aleshores la presidència del govern català, que mantingué en les difícilíssimes circumstàncies de la guerra mundial, fins que renuncià al càrrec el 1954. Fou elegit aleshores Josep Tarradellas, que n'assegurà la continuïtat, de manera unipersonal, fins al restabliment del 1977, durant el procés de liquidació franquista. Aleshores el govern espanyol va reconèixer oficialment la Generalitat i la presidència de Tarradellas. L'actual govern català, doncs, és el continuador directe d'aquella mateixa institució.

En el cas català, l'exili fou, al marge de la seva importància política, l'àmbit cabdal per preservar i desenvolupar la llengua i cultura pròpies. Era l'únic lloc on es podia publicar en català i amb llibertat, ja que res d'això fou possible en la mateixa Catalunya sotmesa al general Franco. Fins als anys seixanta no es va poder reprendre pròpiament l'edició en llengua catalana, sempre sota la supervisió de la censura dictatorial. Una censura ideològica i política que també va ser lingüística fins i tot durant les darreres dècades del règim (ja que durant molts anys es posaven tota mena de traves a les revistes en català i a l'edició de llibres infantils i de divulgació en aquesta llengua).

Un exili fructífer, malgrat tot

A l'hora de fer un balanç sobre un llarg exili que, com a tal, va durar tants d'anys, els aspectes negatius són els més rellevants. Durant els primers anys, que van coincidir amb els de la guerra mundial, els exiliats van patir molt. I després també, especialment pel fet de no veure el propi país lliure d'una dictadura militar implacable. Però també és cert que l'exili va tenir aspectes positius, malgrat tot.

El mateix distanciament forçat va activar la creativitat dels artistes que incorporaren el tema de l'exili en la seva obra i reeixiren a donar-ne una visió que ha esdevingut referencial per a les generacions posteriors, com és el cas de Carles Riba (Elegies de Bierville), Joan Oliver-Pere Quart (Corrandes de l'exili), Xavier Benguerel (Els vençuts) o Ferran Soldevila (Dietaris de l'exili i del retorn).

Així mateix, va haver-hi força casos de gent que va poder reeixir professionalment i personalment. La circumstància de viure en unes societats amb major llibertat política i més obertes a la nova mentalitat que va emergir després de la conflagració mundial constituí un enriquiment per a molts. El mateix coneixement de cultures i societats en ocasions molt diferents a les

d'origen donaren una amplitud de mires i de coneixement del món que no tenien la immensa majoria dels qui havien quedat atrapats en l'opressiva societat franquista. Especialment sensibles a això foren el intel·lectuals, els artistes i la gent polititzada (com ho era la gran majoria dels exiliats). Així, per exemple, escriptors com Pere Calders, Ferran de Pol, Agustí Bartra, Josep Carner o Avel·lí Artís Gener quedaren molt colpits per la realitat mexicana i aquesta es féu present en la producció literària. I el mateix podem dir dels que es quedaren a Europa més desenvolupada com podria ser el cas de Mercè Rodoreda (exiliada a Ginebra) o dels artistes Antoni Clavé i Apelles Fenosa (tots dos instal·lats a París).

Inversament, l'aportació dels exiliats als països d'acollida fou molt rellevant. Entre el conjunt dels exiliats hi havia una bona part de l'elit de preguerra: professionals, intel·lectuals, metges, professors, artistes... que feren aportacions decisives en les seves respectives especialitats. Pensem en el doctor Josep Trueta (que va poder aplicar, en la Gran Bretanya atacada pels nazis, un personal mètode de curació de ferides de guerra que el féu famós), en l'arqueòleg Pere Bosch Gimpera (decisiu en la renovació de l'escola mexicana d'arqueologia), el filòsof Josep Ferrater Mora (autor d'un famós Diccionario de filosofia) o els geògrafs Pau i Marc Aureli Vila (pare i fill) que feren contribucions decisives en el coneixement de la geografia de Colòmbia i Veneçuela.

Algunes personalitats exiliades foren decisives per denunciar la dictadura i per donar a conèixer al món la realitat nacional de Catalunya. Entre els noms més destacats, cal esmentar el músic Pau Casals, que amb motiu de rebre la medalla de la pau de la ONU, el 1971, féu un emotiu discurs per explicar que l'aspiració democràtica catalana ja partia de l'època medieval. També cal recordar Picasso, que sempre remarcà la seva condició de català d'adopció: "Sóc un català que va néixer a Màlaga i que viu a París", afirmà. El genial pintor sovint explicità aquest sentiment de catalanitat en la seva obra, com és el cas de les seves sèries de dibuixos de les sardanes per la pau.

No podem deixar d'esmentar aquí, dues grans figures que encarnaren, en l'exili, la continuïtat i la renovació d'una llengua que aspirava a ser d'ús normal en el propi país i a ser considerada com una més en el conjunt de llengües el món: El filòleg Pompeu Fabra, responsable de la renovació de l'idioma duta a terme a l'inici del segle XX, i Joan Coromines, continuador de l'obra de Fabra.

Existeix, doncs, un gran llegat de l'exili conformat per totes aquelles realitzacions fetes pels exiliats. Abasta, com hem vist, camps molts diversos (des de l'àmbit professional i comercial, fins a l'artístic i el polític), però malauradament encara és poc conegut al mateix país d'origen. I també ho és molt, de desconegut, en una dimensió internacional, per més que determinades personalitats exiliades sí que hagin tingut un cert reconeixement als països d'acollida. Només casos excepcionals com Pau Casals o Picasso aconseguiren internacionalitzar la seva condició d'exiliats polítics. Malgrat tot, és innegable que l'experiència de l'exili del 1939 refon la història de la Catalunya contemporània amb la de la resta d'Europa i del món en uns moments especialment dramàtics: els de la Segona Guerra Mundial i la Guerra Freda. I

constitueix una aportació decisiva en la caracterització de la història del segle XX. Una centúria que, a causa dels nombrosos conflictes que patí, va estar marcada internacionalment pel fenomen de l'exili. Mai abans no havia arribat a prendre una dimensió tan general, fins als punt que es pot afirmar que l'exili pot ésser considerat com una de les circumstàncies definitòries de la nostra contemporaneïtat.

Enric Pujol. Doctor en història. Professor a la Universitat Autònoma de Barcelona